

Розділ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Верменич Ярослава (Київ)

**Локальні рівні сучасного
історичного пізнання:
спроба типологізації**

Чорновол Ігор (Львів)

Теорія компаративних фронтирів

Нагорна Лариса (Київ)

Центр як категорія історичної регіоналістики

Рыженко Валентина (Омск)

**Исследователь в современном
междисциплинарном пространстве:
возможности изучения образов
и пространства города советской эпохи**

Павлов Олександр (Одеса)

**Сільські території:
теоретико-методологічні засади дослідження**

Ярослава Верменич

**ЛОКАЛЬНІ РІВНІ СУЧАСНОГО
ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ:
СПРОБА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ**

Глобалізаційні процеси, які потягнули за собою необхідність нового погляду на співвідношення глобального і локального, радикально змінюють основоположні парадигми історичного знання. Подієва історія, сфокусована навколо політичних ситуацій, переважно у крайнознавчому контексті, дедалі більше демонструє вичерпаність власних евристичних можливостей. Протиборство держав і їх тимчасові альянси, створення імперій і їхній крах, боротьба націй і національних груп за своє «місце під сонцем» — все те, що становило зміст політичної історії XIX–XX століть, вже багатократно описане. Виявилося, однак, що потаємні пружини найглибшого конфлікту — між цінністю людського життя і готовністю «сильних світу цього» без вагань посягнути на неї — історіографічним рефлексіям не підвладні. Історичні метанаративи не містять переконливих пояснень того, чому попри переважання у світі сил, що прагнуть миру, спокою і законності, у ньому так часто торжествують демони зла й насильства.

Наблизити істориків до цієї розгадки здатне, як виявилось, переосмислення ролі простору і просторових чинників у житті соціумів. Не секрет, що в системі «час — простір», де обидві її частини найтісніше взаємопов'язані, простору довго «не щастило», і не лише в історичних дослідженнях. Час із притаманними йому властивостями тривалості, ритмічності, модусності (переходу певних рис минулого у теперішнє) приваблював дослідників значно більше, ніж безмовний «простір». Хоча достовірні відповіді на запитання «що й коли відбувалося» неможливо дістати без з'ясування обставин «де й чому». При цьому у другому випадку «чиста фактографія» допомагає значно меншою мірою; без географічного й соціологічного інструментарію тут обійтися неможливо. Не випадково з-поміж допоміжних історичних дисциплін чи не першою сформувалася історична географія.

Хронічна неувага до проблем простору і спрощені, здебільшого ілюстративні підходи до історії «місць» мають, окрім суто когнітивних, і політичні пояснення. Кожен політичний режим прискіпливо оберігає і свою територіальну цілісність, і свої владні прерогативи, і тому інстинктивно побоюється негативного впливу підвищеного інтересу до локальності на суспільні умонастрої. Будь-який акцент на локальній специфічності може породжувати певні відцентрові

тенденції, і не в останню чергу внаслідок цього в Радянському Союзі виразно заохочувався класовий і галузевий, а не територіальний ракурс соціогуманітарних досліджень. І лише розпад СРСР, що супроводився кардинальними політичними й соціальними зрушеннями, змусив науковців новопосталих держав всерйоз зайнятися проблемами територій і локалітетів.

Нині уже можна говорити про те, що і у світовій, і у вітчизняній соціогуманітаристиці на рубежі тисячоліть відбулися такі масштабні пізнавальні «зсуви», які істотно змінили ракурс досліджень як загальної, так і місцевої історії. Альтернативою традиційним «наративістським» підходам, ґрунтованим на подієвій, переважно політичній історії (traditional empirical history, conventional national history) став бурхливий розвиток соціальної історії, яка відшукувала в системі історичного пізнання ніші для спеціального дослідження соціальних страт, гендерних проблем, расових та інших меншин.

З т.зв. антропологічним поворотом у науковому пізнанні пов'язують логічне завершення доби модернізму в історичних дослідженнях. Дедалі більше обличчя історичної науки визначає налаштованість на поліваріантність — із підвищеним інтересом до людини в її соціальному оточенні, збагаченням методологічного тезаурусу соціологічними підходами, квантитативними методами, мікроісторичним та просопографічним аналізом. Водночас ознакою «нової наукової революції» став підвищений інтерес до інтелектуальних практик, який супроводився загальною культурологізацією знання і появою постмодернізму. Дисциплінарна інтелектуальна історія виявила претензію на поглинення історії ідей, наукових революцій, релігійних віровчень тощо, зосередивши увагу на формуванні історичної свідомості і дослідженні духовного простору. Глобалізаційні процеси стимулювали посилену увагу істориків до «наднаціональних» явищ — світових воєн, міграцій, міжцивілізаційних контактів. На цій основі сформувався науковий напрям, який позиціонує себе як нова глобальна історія або історична глобалістика.

Глобалізація, глибинною суттю якої є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему, виявилася, однак, настільки багатоаспектною й поліфонічною, що стимулювала не лише інтеграційні, але й диверсифікаційні та відцентрові процеси. Якоюсь мірою стихійно, а ще більше усвідомлено людство чинить опір загальній уніфікації, і на цьому фоні істотно зростає значення локалізму як способу життя й системи мислення. Не випадковою у цьому контексті стала поява термінів «глокалізація» і «фрагмеграція» — глобалізація й локалізація виявилися взаємопереплетеними так само тісно, як інтеграція і фрагментація. Значення просторового чинника у суспільному житті значно зростає, а це означає, що і науковий інтерес до явищ територіальності й локалізму матиме постійну тенденцію до поглиблення.

Оновлення методологічного арсеналу історичної науки, свідками (і до якоїсь міри учасниками) якого ми стали на рубежі XX і XXI століть, висуває на перший план проблему міждисциплінарності й дисциплінарних меж, співвідношення антропоцентричних, нарративістських, психоісторичних, мікроісторичних парадигм. З соціологічним, антропологічним (культурним), лінгвістичним та іншими «поворотами» та постмодерністськими «викликами» пов'язують необхідність переформування дисциплінарної структури історичної науки, переосмислення теоретико-методологічних засад, понятійного тезаурусу, ієрархії субдисциплін і окремих відгалужень історичного знання. Збагачення підходів, як це завжди буває, потягнуло за собою і певні ускладнення. Думки про «важкі часи» для історичного пізнання, про «глибоку кризу епістемологічних основ історичної науки», постійно присутні в сучасному науковому дискурсі, підкріплюються гострими дискусіями між істориками-теоретиками і «фактографічними релятивістами»¹.

За умов, коли історія є гострою зброєю у політичній боротьбі, а створені на основі просторової дистанційованості й відчуженості історичні міфи претендують на роль «символу віри», особливо актуальним є завдання чіткого окреслення категоріальних просторів і наукових полів сучасного історичного знання. Очевидно, що проблема розмежування інтелектуальних «ніш» повинна розв'язуватися на базі осмислення як глибоко закорінених традицій світового і вітчизняного історієписання, так і всього неозорого масиву сучасних дискурсивних практик.

Для дослідників, що працюють у сфері місцевої історії, кінець XX і початок XXI ст. виявилися часом напружених пошуків нових моделей осмислення співвідношення цілого й частини, центру й периферії, регіонального й локального. Традиційні уявлення про рамки краєзнавства як найбільш прийняттого масштабу узагальнення явищ місцевої історії розхитувалися в міру того, як зростав інтерес до історичного регіонознавства, нової локальної історії, оновленої урбаністики, мікроісторії тощо. З'явилася потреба у вибудові певної ієрархії наукових знань про простір і територію, про співвідношення глобального, регіонального, локального у розвитку людства. А це означає, що ті описові підходи, на яких базувалися наукові знання про простір упродовж XIX і першої половини XX ст., дедалі більше поступатимуться місцем теоретичним і методологічним.

В числі тих проблем взаємодії часу і простору, які потребують переосмислення у контексті глобалізації, відомий соціолог, професор Массачусетського технологічного інституту Б. Мазліш першочерговою вважає саме проблему співвідношення глобального і локального. «Локальне» і «глобальне» завжди конкурували між собою й нині потенційно протистоять одне одному. З врахуванням зрушень, що від-

¹ Див., напр.: *Стельмах С.* Теорія історії Рейнгарта Козеллека: традиції та інновації освоєння світу історії // *Ейдос*. — Вип.2. — Ч.1. — К., 2006. — С. 68–86.

буваються у часі і в просторі, їхнє співвідношення, їхню нову роль слід переосмислити². Це переосмислення уявляється Мазлішу настільки складним і відповідальним з філософського і соціологічного погляду, що перетворюється у основоположне завдання нашого часу. Адже там, де сильніша універсальність, сильніша і тяга до глобального. Але багато хто вбачає у наступі глобалізації небезпеку витіснення на периферію суспільної свідомості того локального, що пов'язане із «відчуттям батьківщини» і є фундаментом націєбудівництва. Ситуація ускладнюється тим, що кордони понять «глобальне» й «локальне» розмиваються.

Як і слід було чекати, першим етапом на шляху переосмислення співвідношення глобального і локального стало концептуальне оформлення регіоналістики як окремої субдисципліни з міждисциплінарним статусом та її історичної складової. Упродовж кінця ХХ і першого десятиріччя ХХІ століття історична регіоналістика конституювалася у вигляді окремого наукового напрямку у сфері історичних наук, зайнятого «пізнанням діалектики частини — цілого — цілісності стосовно розгортання історії у просторі»³. Відтоді, як регіони, регіоноутворюючі маркери, центр-периферійні відносини, проблеми адміністративно-територіального поділу стали самостійними об'єктами наукового аналізу, палітра історичного пізнання значно збагатилася. У такий спосіб прориву було досягнуто на мезорівні наукового пошуку, проміжному між національним і локальним. Тепер належить зробити другий крок — концептуалізувати локалізм як систему методів історичних досліджень, максимально наближених до людини у середовищі її проживання. Це завдання є тим більш важливим, що локальна самосвідомість, у тому числі і в українських умовах, виявляє себе більш активно, ніж регіональна.

Якщо говорити про вітчизняний досвід дослідження процесів локалізації і впливу локальних чинників на процеси самовизначення країни у часі і просторі, то тут певні напрацювання уже здійснені у рамках Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. Обґрунтовано роль і місце історичної регіоналістики у процесах соціального пізнання, простежено у теоретичному й історичному вимірі еволюцію адміністративно-територіального устрою України, з'ясовано основні підвалини, на яких має ґрунтуватися оновлення урбаністики. Побачили світ два випуски щорічника «Регіональна історія України». Як нам уявляється, цей фундамент дає змогу перейти на «нижчий» (але не менш важливий у концептуальному відношенні) рівень осмислення локальності й «історії місць» (локусів). Окрім надання нової якості про-

² Мазліш Б. Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. — 2006. — № 5. — С. 23–31.

³ Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005. — С. 3.

цесу дослідження міської і сільської історії, це дасть змогу поглиблено вивчати дихотомію відцентрових і доцентрових процесів, динаміку культурних і конфесійних орієнтацій, специфічність локальної ідентичності, насамперед у «зонах прикордоння», і багато інших аспектів життя людей у локалізованих просторах.

На наш погляд, парадигму осмислення складного зв'язку між універсальним і локальним у вітчизняному контексті слід шукати в широких межах від глобального (макрорівень) через глобально-локальне (глокальне) й регіональне (мезорівень) до локального (мікрорівень). При цьому локальне мислиться не обов'язково з прив'язкою до територіальності — радше це все те, що в західній історіографічній традиції відноситься до «case-studies». Це може бути і простеження історичної долі якогось об'єкта матеріальної чи духовної культури і життєпис конкретної людини в її соціальному оточенні. Головна диференціююча межа — звернення до конкретики. Предметом спеціального дослідження може стати досвід групи, індивіда, історія створення архітектурної споруди — тобто все те, що Ж.-Ф. Ревель вкладав у поняття «конкретне обличчя глобальної історії»⁴. Завдяки таким підходам пошук форми набуває не стільки естетичного, скільки евристичного змісту.

З врахуванням багатосторонності, багаторівневості та полісемантичності сучасного наукового пізнання філософія науки пропонує його класифікацію за ознаками масштабності, предметної спрямованості, конструктивності, інструментальності, метатеоретичності, метааксіологічності, контекстуальності. При великомасштабному баченні конкретна наукова дисципліна постає у вигляді конгломерату як мирно співіснуючих, так і конкуруючих одна з одною дослідницьких програм (шкіл, напрямків, концепцій, підходів, проблемних полів) і відповідних систем знання. Реальна потреба в теоріях з'являється тільки на просунутих етапах пізнання, коли вже накопичено достатню кількість достовірної інформації про об'єкт дослідження в рамках «чорнової», «нетеоретичної» роботи. Лише на цій основі стає можливим своєрідне концептуальне «огранювання» об'єкта, що відокремлює істотне від несуттєвого, універсальне від одиничного, об'єктивне від суб'єктивного⁵.

Специфічний інтерес до локалістики у соціогуманітарних дослідженнях потягнув за собою відмову від еволюціонізму у дослідженні культурних феноменів і перехід на позиції функціоналізму. Культури, ієрархія яких у лінійних підходах вибудовувалася за принципом «від примітивних до високорозвинутих», тепер постають як втілення «інакшості», з якою усім доводиться рахуватися. Типологічний,

⁴ Ревель Ж.-Ф. Микроисторический анализ и конструирование социального // <http://www.tuad.nsk.ru/history>.

⁵ Кузнецов В. Українська аналітика науки: логіка наукового аналізу // Філософська думка. — 2008. — № 2. — С. 15–50.

локально-цивілізаційний підхід до культури допомагає долати ідеологічний монізм, притаманний формаційному підходу, прокладає шлях до створення синкретичної, багатомірної картини історичного процесу. Людина як носій локальної культури постає у широкому соціальному контексті і у стані постійного діалогу між різними культурними традиціями.

Нові принципи концептуалізації, пов'язані із складною діалектикою глобального і локального, стимулюють відмову від однобічних лінеарних трактувань модернізації як руху до наперед визначеної універсальної мети. Доводиться враховувати явища флуктуації і точки біфуркації, можливості зміни напрямів руху під впливом локальних чинників. Роль соціокультурної традиції у цьому процесі може бути як стимулюючою, так і гальмівною. Зрештою не виключаються можливості тривалого варіативного розвитку із поєднанням явищ конвергенції й дивергенції, у тому числі й спровокованих неадекватною поведінкою регіональних та місцевих еліт.

Сказане дає підставу сподіватися на появу на пострадянському просторі власної системи «місцезнавства», одним з ініціаторів створення якої виступив німецький фахівець з історії Росії й СРСР Андреас Капшелер. У цьому контексті варто згадати ініційовану ним в Інституті Східноєвропейської історії Віденського університету конференцію «Історія Росії XVI і XVII ст. з точки зору її регіонів» (червень 2003 р.). Спектр обговорюваних проблем був надзвичайно широкий, але у фокусі обговорення виявилися такі аспекти: 1) умови виникнення регіоналізму й «місцезнавства» в Росії; роль політичних і соціально-культурних чинників у цьому процесі; 2) поділ владних повноважень між центром і регіонами, зокрема між приказними установами, намісниками та місцевим самоврядуванням; 3) локальні уявлення в регіонах і їх місце у формуванні місцевих ідентичностей і сепаратистських настроїв; 4) зустріч і взаємодія культур і міжкультурне прикордоння («фронтір»). Аналізуючи стан розробки проблеми регіоналізму в російській історіографії, С.Шмідт, зокрема, зафіксував наявність феномена «глокалізації» (поєднання глобального і локального) в історичному пізнанні⁶.

Надзвичайно важливою для історичної локалістики є чітка концептуалізація понять «місце», «місцевість». Місцевість — первісна, вважає Д. Замятін, держави, етноси, раси і все інше цікаві географу лише остільки, оскільки вони накладені на конкретні місця. «Місцевість як географічний феномен постає раніше, ніж влада, ніж раси й народи, мови, ніж господарство, навіть раніше, ніж самосвідомість людини — людина усвідомлює себе через місцевість. Але в той же час місцевість

⁶ *Ерусалимский К. Ю.* [Рец. на кн. «История России XVI и XVII вв. с точки зрения ее регионов / Отв. ред. А.Капшелер. Висбаден, 2004] // Отечественная история (Москва). — 2006. — № 2. — С. 149–150.

здійснюється лише через її усвідомлення людьми. І ми стикаємося з дуже важливим для нас фактом — існують доволі стійкі стереотипи взаємовідносин місцевостей, які у найрізноманітніших формах проявляються через відносини держав і адміністрацій, мов, народів, рас, культур тощо. Тому, хоч як би пишалася людина своєю «свободою волі», геополітика — не її гра, а насамперед гра місцевостей»⁷.

Російський історик С. Гомаюнов пропонує вважати поняття «місце» фундаментальною категорією локальної (місцевої) історії, причому цим поняттям він позначає не територію, а місцеве співтовариство — «сукупність людей, які здійснюють певну історичну діяльність». На його думку, характеризувати як місцеве можна не кожне локальне співтовариство, а лише те, яке укорінене в просторі, в часі, у духовній сфері, являючи собою хронотопонімічну систему, постійно відновлювану завдяки тривкості місцевих традицій⁸.

Саме сегментованість простору (просторова мозаїчність) і його придатність до регіоналізації створює можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять «місцева історія», «локальна історія», «регіональна історія». Хоч принцип територіально-структурної кваліфікації доволі умовний (регіональні кордони — величина надто рухома і в просторі, і в часі), однак, він фактично є єдиним, здатним забезпечити ретроспективне членування простору за певними більш-менш сталими ознаками. І хоч універсальних методів ідентифікації місць як соціопросторових утворень поки що не створено, очевидно, що суб'єктивність гранд-наративів, про яку багато пишуть, долатиметься саме на шляхах «антропологізації» історії у руслі мезо- і мікроісторичних досліджень.

Переваги «місцезнавства» перед метанаративами полягають насамперед у бінокулярному наближенні до об'єкта дослідження, а таким об'єктом завжди є людина у її оточенні. Отже, відкривається майже неозорий простір для відходу від звичайного системоцентризму і експериментування в руслі персонцентризму. Незалежно від того, чи йдеться про зосередження пріоритетної уваги на ментальностях чи про пошук потаємних смислів у діях окремої людини, новизна тут — в інтересі до умонастроїв і орієнтацій (а не політичних інститутів). При цьому в об'єктив потрапляє уся сфера колективного підсвідомого (К. Юнг), як і сформована на її основі соціально-психологічна матриця поведінки груп чи окремих особистостей. У такий спосіб грань між світом настанов, що йдуть «згори», і невидимим світом суспільних настроїв стає зримою і дістає раціональне пояснення.

⁷ Под сенью византийского орла // Империя пространства. Хрестоматия по геополитике и геокультуре России. — М., 2003. — С. 101.

⁸ Гомаюнов С. А. Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. — 1996. — № 9. — С. 160–162.

Із ускладненням методологічних орієнтирів зазнає змін і сам стиль історієписання, його жанрова специфіка. Оскільки термінів для визначення сучасних підходів, як завжди, «не вистачає», історики пішли найпростішим шляхом, назвавши їх просто — «новими». Так у тезаурусі соціогуманітаристики з'явилося поняття «нова історія», і таке спрощення навряд чи пішло новим науковим напрямом на користь, оскільки терміном «нова історія» позначається історичний період, що прийшов на зміну середньовіччю. Довелося вдаватися до уточнень, вести мову про нову соціальну, інтелектуальну, регіональну, локальну історію.

Так чи інакше, але на рубежі тисячоліть зміни у світовій практиці історієписання виявилися настільки значними, що історики знов, як і на початку 90-х, на повний голос заговорили про «історіографічну революцію», «методологічний синтез», «deskриптивний», «прагматичний», «інтерпретативний», навіть «герменевтичний» повороти. І хоч при цьому постійно лунають застереження щодо недоцільності «захоплення епістемологічними дебатами», очевидно, що у ході полеміки «новаторів» і «традиціоналістів» вимальовуються нові обриси системи історичного знання, в якій соціальні чинники виразно тіснять політичні. Саме в руслі полідисциплінарного методологічного синтезу складається «нова парадигма соціальної історії, що передбачає дослідження усіх сфер життя людей минулого у їхній структурній єдності і у фокусі перетину соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій»⁹.

На противагу «історії згори», яка зосереджувалася на «подіях, фактах, біографіях», «нова» історія не обмежує себе ані тематичними, ані просторовими рамками. Її цікавлять найрізноманітніші прояви людської діяльності у різних соціумах, при цьому завдання їхньої історичної реконструкції співвідносяться із налаштованістю на поліваріантність підходів і міждисциплінарність. Інтерес до історії місць при цьому часто виступає фоном для відтворення ментальностей, ідентичностей, поліетнічності і полікультурності.

Оригінальний ракурс дослідження діалектики загального і часткового, універсального і локального запропонували санкт-петербурзькі науковці, розробляючи теорію історичної регіоналістики. Вони пропонують розглядати регіон як замкнутий освоєний простір, суму ієрархічно пов'язаних локусів, а об'єкт регіоналістики як систему ієрархічно пов'язаних топохронів, об'єднаних мережею комунікацій із можливостями зворотньої досяжності (щоб із дому в межах дня можна було досягти сусіднього локусу). Відповідно вибудовуються всі можливі рівні топохронізації регіоналістики — від локального до глобального — в історичній послідовності їхнього освоєння —

⁹ Ретина Л. П. Проблема методологического синтеза и новые версии социальной истории // <http://www.history.vuzlib.net/book>.

пішохідного, кінного, водного, залізничного, автомобільного, авіа, орбітального, космічного. Такий небезспірний підхід має, однак, свої переваги: вибудовується своєрідний каркас розподілу потоків енергії у земному просторі, при чому гідрографічні лінії, комунікації виступають як магістральні напрямні цих енергетичних потоків. Географічний каркас ареалу утворює вихідну основу його культурно-енергетичного потенціалу. Вичерпне описання, паспорт топохрону, що являє собою прикладний рівень його локальних координат (паспорт будівлі, паспорт археологічної пам'ятки чи пам'ятки історії і культури) здатні передати у конкретиці топохрону найбільш сутнісні прояви культурної енергії, «вписуючи» їх у ноосферний процес¹⁰.

Парні поняття «хронотоп» і «топохрон» виявилися у цих умовах найбільш придатними для синтезу гео- і хронологічних уявлень про єдність простору і часу. У першому, введеному в науковий обіг на початку ХХ ст. А. Ухтомським, відбито пріоритет часу, у другому, обґрунтованому М. Епштейном, — пріоритет простору. М. Бахтін застосовував поняття хронотопу (часопростору) у своїх літературознавчих працях — як доказ нерозривності часу і простору з пріоритетом часу. Йому ж належить поняття «хронотопічна цінність» — такою цінністю, на його погляд, є будь-який емоційно зафарбований літературний образ — від хронотопу окремого замку до хронотопу міста чи області.

Саме під впливом бахтінської концепції хронотопу як втілення пріоритету часу у просторово-часових конфігураціях М. Епштейн запропонував парний термін «топохрон» на означення пріоритетності простору. На його переконання, *топос* прагне до нескінченності, охоплюючи який завгодно простір, тоді як *хронос*, з його очікуванням миттєвості чуда, прагне до нуля. Історичний час на фоні величезних просторів протікає повільніше, стає менш динамічним.

І хронотоп, і топохрон являють собою абстрактне, значною мірою віртуальне уявлення про простір-час, в якому часові і просторові параметри міцно злиті у відповідних знаках і символах. Хронотоп — спресований час, місце, де в концентрованому вигляді відклалися сліди різних епох. Топохрон — просторово-часовий континуум, культурно-історичне середовище, в якому простір відіграє важливішу роль, ніж час. На думку М. Епштейна, час в Росії витіснявся простором. В міру розширення останнього історичний час протікав повільніше, і навпаки. На такому базисі будуються уявлення Епштейна про топохронну цивілізацію¹¹.

Основним об'єктом дослідження в типохронології є сукупність артефактів — характеристик будь-якого матеріального витвору куль-

¹⁰ Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. — СПб., 1999. — С. 63–65.

¹¹ Сунгуров А. Ю. Хронотоп как инструмент регионального политического анализа // Полис. — 2003. — № 6. — С. 62–70.

тури і взагалі слідів будь-якої людської діяльності. Артефактом, зазначав М. Брайчевський, є кожний безпосередній вислід людської поведінки, відбитий у матеріальних залишках — «починаючи відбитками людської стопи в пластичному ґрунті, що чудом уціліли, будучи засипані вулканічним попелом, і кінчаючи творами мистецтва, що зберігаються в музеях»¹². Цими речовими пам'ятками великою мірою компенсується відсутність чи брак письмових джерел.

Що ж до топохрону, то він виступає як матеріальна фіксація міфологеми місця (локусу), характеризуючи також відносини по лінії «місце–соціум». Поняття об'єднує, перекриваючи за обсягом, такі культурологічні категорії, як «архітектурна споруда», «археологічна пам'ятка», «пам'ятник культури», розширюючи їх зміст: акультурований ландшафтний об'єкт, а строго кажучи, будь-який матеріально-нерухомий об'єкт культури виступає як топохрон, послідовно акумулюючи і зберігаючи різні культурно-історичні нашарування.

Через стабільність топохронів Санкт-Петербурзькі вчені пояснюють еволюцію культурних систем, створених різними антропологічними традиціями, стійкість територіальних кордонів при зміні епох, етносів, формацій. Антропологічні витоки регіоналізму виводяться з розуміння людини водночас як індивідуальної і соціальної істоти. Історія людини відбувалася у конкретних регіональних рамках і являла собою безперервний двоєдиний процес реалізації прагнення до автономізації і інтеграції. В міру ускладнення культурно-цивілізаційної діяльності людини діалектичний зв'язок цих двох тенденцій ставав все більш складним і важкопередбачуваним.

Розгадку секрету стабільності кордонів історико-географічних регіонів при багатовікових змінах складу населення, господарських укладів, культурних традицій, мови регіоналістика відшукує на шляхах дослідження матеріалізованих топохронів. Розриви у спадковості топохронів здатні призводити до катастрофічного дисбалансу у сфері соціальної ментальності. Виявлення «втрачених» топохронів у діючих, гармонізація семантики культурних пластів і, нарешті, «регенерація» топохрона — вдячні завдання наукового пошуку регіонознавців. «В епоху глобальних економічних і соціальних процесів, зростаючої взаємозалежності цивілізацій та етносів, соціумів та культур, технологій та архетипів це завдання виходить далеко за межі академічних інтересів»¹³.

Таким чином, теорія топохрону пропонує місцевій історії дескрипційний і операційний апарат для первісного обліку, інвентаризації та дослідження фонду культурної спадщини в просторовому

¹² Брайчевський М. Михайло Грушевський та археологія // Український історик. — 1991–1992. — № 3–4; 1–2. — С. 201.

¹³ Лебедев Г. С. Теория топохрона // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. — СПб., 2000. — С. 54–55.

вимірі. Будь-який матеріальний об'єкт, правильно інтерпретований щодо свого культурно-історичного змісту, виступає як топохрон культури, що розкриває її семантичний зміст (семіотику культурного простору). За Г. Лебедєвим, топохрон виконує функцію, що забезпечує здійснення культурної взаємодії як у просторовому (синхронічному) аспекті, так і в аспекті часових (діахронічних) генераційних зв'язків, «діалогу з мертвими»¹⁴. Поняття «*хронотоп*» є симетричним поняттю «топохрон» і використовується для позначення алгоритму самовизначення особи, групи, спільноти у власному культурному просторі-часі. Поняття «*локус*» (місце, місцезнаходження, місцевий центр) конкретизується як місце перетину комунікацій або як система ієрархічно пов'язаних між собою місць, з яких складається регіон.

Сукупність адекватних уявлень про простір, його наповнення, структуру, властивості його частин географами позначається поняттям «когнітивно-географічний контекст» (КГК). КГК являє собою спектр взаємопов'язаних просторових уявлень, які «схоплюють» географічний образ і роблять його доступним для наукового «препарування». Н. Замятіна виділяє чотири структурні різновиди контекстів — адміністративний (рамковий), планіметричний, рельєфний і ландшафтний. У рамковому контексті образи регіонів «прив'язані» до їхніх кордонів і диференціюються залежно від змін у їхньому адміністративному статусі (а також від суб'єктивного сприйняття цих змін). Ландшафтний контекст найбільшою мірою пов'язаний із цінностями, традиціями, символами, притаманними даній території. Найбільш поширеним КГК є той, який Н. Замятіна умовно називає планіметричним. Географічні образи, що в ньому взаємодіють, нагадують геометричні елементи площини: точки (міста, регіони, країни), лінії (кордони і шляхи сполучення), фігури (регіони і країни у відношенні до внутрішніх географічних об'єктів). Співвідношення кількох просторових об'єктів передається поняттям «елементарні хорологічні співвідношення»¹⁵.

На основі нового бачення регіоналізму формуються нетрадиційні методологічні підходи, зокрема ті, що перебувають в руслі постнекласичної методології. Одним з них є *тоталогія* як постнекласичне філософське вчення, яке виходить не з окремих (економічних, класових, національних, релігійних чи моральних) факторів, а з розуміння суспільства як динамічної єдності соціально-культурної різноманітності, такої ідентичності, в якій всі просторові й часові варіації процесу постають новітніми формоутвореннями. На місце жорстко формалізованих марксистських уявлень про співвідношення

¹⁴ <http://history.pu.ru/educ/umm/programm/archeolo/03>.

¹⁵ Замятіна Н. Ю. Вариации географических образов: когнитивно-географические контексты // Полис. — 2004. — № 5. — С. 85–94; її ж: Стратегии создания образов субъектов Российской Федерации и региональная идеология // Общественные науки и современность. — 2006. — № 6. — С. 94–103.

загального і особливого, базисних і надбудовних явищ приходить значно більш гнучкий принцип перспективізму, в якому єдність культурного ландшафту виявляється через неповторність кожного його місця (топосу), а культурні впливи, трансляції, акультурації надають дихотомії «частина-ціле» зовсім нового звучання¹⁶.

Історична свідомість як рефлексія еволюціонує, отже від чіткої оціночної визначеності до гетероглосії, і у цьому поміж іншим знаходить прояв демократизація суспільного життя. Глобальне і локальне постають як нові універсалії, взаємодія яких визначає темпоритм існування сучасної людини. Відмовившись від т.зв. формаційного підходу, більшість істориків переосмислює ту логіку «класичного еволюціоналізму» чи «еволюційного компаративізму», яка була органічно притаманна епосі Просвітництва. По-новому структурований світ постає як череда біфуркацій, перерв поступовості, а то й занурення у хаос. А обов'язковою вимогою до історичного дослідження стає розгляд тих чи інших документальних свідчень у культурному й цивілізаційному контексті тієї епохи, яка їх породила. При цьому самостійним дослідницьким завданням став всебічний аналіз духовного субстрату епохи — звичаїв, традицій, моральних норм. Як вважає Ф. Согомонов, території, групи, індивіди сьогодні порівнюються не за критеріями «розвинутості» чи «відсталості», а за обрисами того неповторного малюнку, який створюється їх включеністю у глобальні потоки із врахуванням місцевих культурних традицій¹⁷.

Зрозуміло, що включеність істориків у методологічні дискусії з приводу застосовності в історієписанні ідей синергетики чи методів дискурс-аналізу породжує нові спори між «новаторами» й «традиціоналістами». Йдеться насамперед про проблему наступності, оскільки в російській історіографії, приміром, виявилася тенденція нігілістичного ставлення до попередніх пояснювальних парадигм. Висловлюються побоювання, що вона може спричинити «міжпоколінські» тертя (молодь уже ставиться до традиційних підходів як до «другосортних») і що історичний «новояз» не буде сприйнятий у середовищі викладачів історії, особливо вчителів. Є чимало відвертих противників «термінологічної інтервенції» із запозиченням понять із суміжних галузей знання — як такої, що, мовляв, «лишає після себе якийсь намул і плутанину», невизначеність і двозначність¹⁸.

¹⁶ Кизима В. Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання // Вісник НАН України. — 2001. — № 5. — С. 18–21.

¹⁷ Согомонов Ф. Ю. Глокальність (очерк соціології просторового воображення) // Глобализация и постсоветское общество («Аспекты-2001»). — М., 2001. — С. 62–67.

¹⁸ Кирсанова Е. С. Современные споры о модернизации методологии исторической науки и методологические дискуссии в русской историографии второй половины XIX — начала XX вв. // <http://www.history.vuzlib.net/book>.

Побоювання «традиціоналістів» можна вважати виправданими лише у тому разі, якщо йдеться про «розрив» традицій і протиставлення «старих» і «нових» підходів за принципом «або — або». Але ж їхня взаємодія цілком можлива за алгоритмом «і — і». Нормальна наступність у розвитку будь-якого знання передбачає уважне ставлення до досвіду попередників і пошук таких синтезуючих варіантів методології, в яких сполучаються кращі елементи різних моделей.

Якщо спробувати схематично представити рух від традиційних до інноваційних підходів у дослідженні локальних форм буття людини, це може бути стрибкоподібний перехід від осмислення часткового як неістотного, другорядного, ілюстративного через визнання його самоцінності у контексті проблематики «маленької людини» до вписування локальності у глобальний контекст. Цей перехід повсюдно супроводиться усвідомленням того, що кожний новий рівень історичного пізнання — це не просто новий ракурс у дослідженні співвідношення універсального й локально-специфічного, але й спроба нового осмислення проблеми «час — простір». При цьому макро-, мезо- і мікрорівень в історичному пізнанні, хоч і мають виразні ознаки взаємодоповнюваності, є все ж цілком автономними сферами наукового пошуку. Із суми локальних досліджень, хоч якими б глибокими і всебічними вони не були, неможливо механічно скласти історію регіону, так само із суми регіональних «історій» не складається національний наратив. Онтологічно поселення, регіон, країна — це різні об'єкти; відповідно й дослідницькі методи, застосовані у аналізі їхньої своєрідності, мають бути відмінними.

Спробуємо тепер докладно визначити основи типології локального ретроспективного аналізу. Із значною часткою умовності, оскільки «чистих», вільних від перехресних впливів, підходів взагалі не існує, системологію історичної локалістики можна представити у такому вигляді:

Перший, традиційний тип, що відповідає описовому етапу у формуванні джерельної бази — історичне краєзнавство.

Другий, нетрадиційний тип, з виразними ознаками теоретизації історичного знання — нова локальна історія.

Третій, «бічний» тип, що виник на базі «зміни методу» в руслі антропологізації локальної історії — мікроісторія.

Четвертий тип, що передбачає «інший масштаб» локалізації — історична регіоналістика, історична урбаністика, історія прикордоння тощо.

Можна передбачити, що розвиток історичного знання в руслі міждисциплінарності невдовзі збагатить цю палітру новими різновидами й відгалуженнями історичної локалістики. Однак на сьогодні така типологія уявляється придатною для з'ясування меж предметних полів кожного з названих типів і їхніх взаємозв'язків. Вона потрібна насамперед для долання нігілістичних тенденцій в процесі

розмежування «старих» і «нових» підходів. Адже «старе» зовсім не обов'язково гірше «нового».

У попередніх випусках нашого видання нам вже доводилося висловлювати несприйняття доволі категоричних оцінок історичного краєзнавства як виключно екстенсивної моделі дослідження і «антикварної» практики історієписання¹⁹. Закиди щодо невисокого рівня теоретизації, які часто лунають на адресу краєзнавства, загалом справедливі, але ж за самою своєю суттю це описовий тип знання, призначенням якого є нагромадження фактичного матеріалу.

Від інших форм і методів історичного пізнання краєзнавство відрізняє «прив'язка» до території і специфічний інтерес до географічних умов, соціальних відносин, місцевих традицій, біографістики. Об'єктом у історичному краєзнавстві є історія реального чи умовного «краю» — як правило, регіональної одиниці середнього рівня, але також і окремих населених пунктів, вулиць, фабрик і заводів, пам'яток містобудування, історії та культури. Предметом — визначення місця і ролі локальних подій і окремих постатей у перебігу історичного процесу у конкретній місцевості. Вивчення у певному просторовому і часовому вимірі взаємодії людини і природи, історії поселень, історії населення, історії виробничої діяльності, історії культури й духовності дає змогу дійти до таких глибин, які є практично недосяжними в інших сферах історичного пізнання. Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно зближує системи природничого і соціогуманітарного знання, дає змогу конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами. Воно не лише вводить у канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й незмірно розширює і організує коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю.

Інша річ, що краєзнавство довше, ніж це потрібно, зациклилося на етапі збирання інформації і як соціальний інститут виявилось неготовим відповісти на інформаційні виклики ХХІ століття. Йдеться насамперед про нездатність краєзнавства вписатися, з одного боку, в «герменевтичне коло» наукових напрямів, зайнятих осмисленням природи сучасної інформації, а з другого — створити інформаційну систему (банки даних), здатних полегшити справу пошуку потрібних відомостей у безмежному просторі сучасних комунікацій. Саме тому величезний обсяг фактографічного матеріалу, у різні часи уведеного краєзнавством у науковий обіг, у своїй переважній більшості лишається «незатребуваним», його просто неможливо освоїти. Дається взнаки і застарілість терміносистеми, яка у краєзнавстві сьогодні перебуває на тому ж рівні, що і у 50–60-х рр. минулого століття.

¹⁹ Див.: Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. — Вип.1. — К., 2007. — С. 22–23.

Певна консервативність історичного краєзнавства стає на заваді запозиченню із суміжних галузей знання, зокрема з культурології та історичної регіоналістики, термінів «історична урбаністика», «містознавство», «сільська історія», «локал», «локальна історія», «дискурс», «топохрон», «хронотоп», «геокультура» тощо. Розвиток міждисциплінарності у системі краєзнавства утруднюється дещо відмінним баченням завдань і функцій загального краєзнавства у істориків, географів, археологів, етнографів, пам'яткознавців, містознавців тощо.

Надто широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів таїть у собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної «героїзації» своєї історії, ідеалізації місцевих діячів — всього того, що найчастіше вкладається в поняття «історичний романтизм». Непоодинокими є випадки відвертого дилетантизму, політичної заангажованості, схильності до міфотворення. Як справедливо зауважує С. Куделко, «наротив краєзнавця передає конкретний факт і ситуацію довкола нього, але він часто не в змозі простежити ті «історичні ланцюжки», що (подібно біологічним ланцюжкам в процесі еволюції) з'єднують між собою далеко віддалені один від одного явища минулої дійсності»²⁰. Щоб піднятися на новий щабель професіоналізму, за С. Куделком, краєзнавство має подолати ту певну відгородженість від загальної історії, яка історично склалася, оволодіти мовою сучасної науки, бачити перед собою не лише текст, але й контекст і підтекст. Інакше кажучи, оволодіти тими новими дослідницькими методами, які визначають сучасне обличчя системи історичного пізнання.

Непрофесіоналізм у краєзнавстві виявляється у досить частому розмиванні понять «джерела» і «література», внаслідок чого пущені несумлінними дослідниками у науковий обіг неперевірені факти тиражуються і видаються за достовірний джерельний матеріал. Ідеалізація певних подій минулого часто межує з міфотворенням, а демонстрація ерудиції із демагогічним дилетантизмом. І тоді літописна Болохівщина постає як «оазис свободи і європейської цивілізації, волинсько-подільська атлантида», Україна XVI ст. — як «справжнє європейське королівство», а К. Острозький — як «творець нової Європи»²¹.

Краєзнавство справедливо розглядають як засіб виховання патріотизму. Але, як бачимо, прагнення «героїзувати» ту чи іншу сторінку історії може обернутися втратою критеріїв об'єктивності й науковості. Досить часто це стосується історії козацтва. У біографі-

²⁰ Куделко С. Індивідуалізуюча історія й краєзнавство // Студії з архівної справи та документознавства. — Вип. 9. — К., 2003. — С. 36.

²¹ Журко О. Князі Острозькі і Україна: епоха патріотів // Острогіана в Україні і Європі. — Старокостянтинів, 2001. — С. 5; *його ж*: Болохівщина: пошуки втрачених надій // Там само. — С. 203–204.

стиці також присутній певний «історичний романтизм» з відчутним присмаком ідеалізації. Утім, це вада не одного лише краєзнавства.

Оскільки краєзнавство має подвійний статус, охоплюючи одночасно сферу науки та сферу громадської діяльності, наголошує О. Реєнт, «важливо, щоб цей подвійний статус не знижував, а множував його потенціал. Масовість не повинна йти на шкоду науковості. Нагромадження масиву корисних відомостей повинне, зрештою, сприяти переходу з екстенсивного стану в інтенсивний, спричинити помітний якісний стрибок»²².

Те, що нові часи вимагають нових ідей, технологій, нового інформаційного забезпечення, визнає і патріарх українського краєзнавства, його теоретик і практик П. Тронько. Сучасне краєзнавство, якщо воно хоче лишитися у руслі науковості і об'єктивності, має серйозно підійти до оцінки й оновлення свого інструментарію, вважає він. І йдеться не лише про конче необхідні сучасні банки даних, електронні системи і носії інформації, а й про нові методологічні і методичні вимоги до краєзнавчого пошуку і популяризації наукових знань²³.

Із зміною історіографічних пріоритетів — зверненням до антропологічно орієнтованої соціальної історії, мікроісторії, інтелектуальної історії, історії повсякденності, із застосуванням міждисциплінарних дослідницьких методів пов'язуються, як правило, нові можливості виходу за межі «антикварних» і «ерудитських» підходів. Але проблеми співвідношення історичних макро- і мікрорівнів, краєзнавства й нової локальної історії, локалістики й регіоналістики поки що є гостро дискусійними.

Краєзнавство, якщо воно не хоче опинитися на узбіччі історіографічного процесу, має послідовно освоювати інтелектуальний багаж, напрацьований в руслі міждисциплінарності й історико-культурних підходів. Заглиблення в історичні пласти і реєстрації нових «фактів» сьогодні явно замало для створення повнокровної картини розселення, колонізаційних потоків, міграцій, історії архітектури, культурного життя в регіонах. Важливе завдання краєзнавства — обслуговування туристичної галузі, а інтелектуальний рівень людини, що подорожує, сьогодні значно зріс. Путівники й довідники мають бути не просто інформативно насиченими, але й цікавими, і апелювати водночас і до інтелекту, і до емоцій. Щоб зберегти й вдосконалити свою соціокультурну функцію, краєзнавство має рішуче й послідовно позбуватися спрощень, базованих на сакралізації певних подій і постатей.

Час покаже, чи стане оновлене краєзнавство підсистемою історичної регіоналістики, чи цю нішу займе якийсь інший вітчизняний

²² Реєнт О. П. Соціогуманітарний вимір сучасного краєзнавства // Реєнт О. П. Перечитуючи написане. — К., 2005. — С. 189.

²³ Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). — К., 2000. — С. 170.

різновид місцевої історії. Зрештою, не так вже й важливо, у якому термінологічному співвідношенні перебуватимуть національна, регіональна, локальна історія — головне, щоб вони в сукупності забезпечували достатній базис для моделювання просторових характеристик минулого. А далі можна покластися на спонтанну еволюцію форм і різновидів історичного знання. Адже, як зазначає Т. Попова, «процес дисциплінарного оформлення наукових галузей знання, його інституціоналізація — природно-історичний, в якому неповторно-своєрідне переплетення різних факторів породжує власне обличчя науки разом з його «ім'ям». Час і активна роль суб'єктів науки — окремого вченого і наукового товариства в цілому — неминуче приведуть до створення нового «образу» історії історичної науки — з її самоназвами, структурними складовими, науковим полем»²⁴.

Розмірковування одеської дослідниці про «пошук імені» сьогодні надзвичайно актуальні — адже «мода на імена» і «мода на слова» часто створює небезпечну для наукових визначень «лінгвістичну мімікрію». З цього погляду надзвичайно актуальним уявляється застереження І. Канта: «Що стосується ясності, то читач має право вимагати насамперед дискурсивної (логічної) ясності через поняття, а потім також інтуїтивної (естетичної) ясності через споглядання, тобто прикладів або інших пояснень *in concreto*»²⁵. Підвищений інтерес до понять і їхнього співвідношення стимулюється не лише своєрідністю сучасного історіографічного процесу, але й зафіксованою політологами наявністю термінологічних лакун у відтворенні діалектики глобальних і локальних процесів. Системи категорій соціогуманітаристики склалися у час, коли простір структурували лише держави. Коли ж світ став транспарентним, долаючи фізичні межі культур і держав, для описання процесів, що відбивають нові способи просторових взаємодій, «не виявляється термінів»²⁶. Точніше, вони винаходяться «на ходу» в різних галузях наукового знання, що спричиняє термінологічний різнобій. Насамперед це стосується способів «кодифікації» тих просторових явищ, які пов'язані із центр-периферійними відносинами. На величезну кількість термінів, похідних від розмитого поняття «регіон», накладаються ті, які мають у своїй основі «край», «локал», «провінцію» тощо.

Утім, плюралізм в історіографії тим і корисний, що дає можливість вибору, а, отже, стимулює пошук нових типів проблематизації і нових наукових критеріїв. Не випадково історія понять ще у 60-х роках минулого століття виділилася в окремий науковий напрям. Відповідна німецькомовна енциклопедія налічує 8 томів, але простір території-

²⁴ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. — Одесса, 2007. — С. 182.

²⁵ Кант И. Критика чистого разума. — К., 2000. — С. 19.

²⁶ Шинковский М. Ю. Глокализация как предмет научного исследования // Политика (Москва). — 2008. — № 2. — С. 46.

альності в лексичному відношенні упорядкований далеко не достатньою мірою, про що свідчить, приміром, відсутність чіткої ієрархії понять, пов'язаних із «місцем». Нова локальна історія з'явилася вчасно, хоч навряд чи «ім'я», дане цьому нетрадиційному науковому напрямку, виявилось адекватним завданням того «просторового повороту» в історіографії, який нині пов'язується із «пошуком глокального суб'єкта».

Поняття «просторовий поворот» С. Маловічко та М. Мохначова пов'язують із «імпульсом відмови» значної частини істориків від обслуговування державно-етнічних наративів і зміщення фокусу уваги у бік дослідження окремих локусів. Це, однак, не означає, що конституювання нової локальної історії іде від об'єкта дослідження — локусу, місця, краю. В його основі — нове методологічне осмислення співвідношення глобального й локального, макро- і мікрорівнів, визнання глибокої взаємодії детермінації «зовнішнього» і «внутрішнього». Історіографічна практика нової локальної історії базується на рефлексії про здатність бачити ціле раніше, ніж ті локальні частини, з яких воно складається²⁷.

Нова локальна історія позиціонує себе як екстравертний тип знання, зорієнтований на дослідження інакшості за допомогою застосування компаративістських і структуралістських підходів²⁸. В його основі лежить переконання: непродуктивно, як це робилося в XVIII–XX ст., розглядати історичний процес як цілісність, виходячи з тих або інших історико-теоретичних постулатів і конструкцій. Адже у цих конструкціях складові історичного процесу незмінно представлялися як мертвий, «об'єктивно даний» матеріал. «Завдання нового історичного синтезу — осмислити актуальний соціокультурний простір у розмаїтті і єдності його складників... Метою «нової локальної історії» — на відміну від соціокультурних конструкцій універсальної історіографії — є осмислення локальних співтовариств як суб'єктів історичного процесу»²⁹.

Отже, нова локальна історія відшукує свою нішу на перетині повного осмисленої територіальності і соціокультурних підходів, намагаючись уникати крайнощів як історіографічної наративності, так і номотетичної декларативності, і переносячи акценти з дослідження процесів на аналіз структур. При цьому утверджується новий погляд на «місце» — не як на периферію, а як на специфічний соціокультур-

²⁷ Маловічко С. И., Мохначева М. Н. Регионалистика — историческое краеведение — локальная история: размышления о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історіографічний збірник. — Вип. 8. — Х., 2006. — С. 26.

²⁸ Румянцева М. Ф. Локальная история в актуальном социокультурном пространстве // Ставрополь: врата Кавказа: история, экономика, культура. — Ставрополь, 2002. — С. 33–34.

²⁹ Концепция межвузовской научно-образовательной программы «локальная история: компаративные подходы и методы изучения» // <http://nl.n.stavsu.ru/work/konceptia.asp>.

ний об'єкт і водночас як на простір «безпрецедентних мутацій, перетворень і метаморфоз»³⁰. Локалістський підхід відверто протиставляється традиційному антикварному, який представляється як ізоляціоністський.

Те, що пізнавальні моделі стають дедалі більш поліцентричними і рухливими, а методологічні підходи — гнучкими і варіативними, насамперед означає розширення простору міждисциплінарності — кожний черговий «поворот» віщує зміни не так у власній предметній сфері, як у суміжних субдисциплінах. На причини притягальності поняття «пізнавальний поворот» пролила світло російська дослідниця Г. Зверева. Коли той чи інший дослідник включає поняття «пізнавальний поворот» у свій лексикон, він тим самим заявляє про свою прихильність до критичного осмислення домінуючих в історичному співтоваристві правил і принципів дослідницької праці, про визнання договірного характеру, культурної й соціальної обумовленості дисциплінарної норми³¹.

Нові тенденції у дослідженні локальності базуються, з одного боку на постулатах історичної антропології, а з другого — на прямому вторгненні у сферу соціології. Не випадково новий науковий напрям часто називають локальною соціальною історією³². На аналізі соціальних регуляторів поведінки індивіда і представленні «провінції» як «мікрокосму цілого суспільства» наполягав засновник англійської школи нової локалістики Г. Фітьян-Адамс у своїй праці «Переосмислюючи локальну історію» (1987). За його образним висловом, «соціальні скелети обростають індивідуальністю» тоді, коли історія поселень розглядається крізь призму зміни поколінь, ритмів повсякденного життя, соціально-культурних контекстів. На таких підходах відразу ж виразно позначився вплив постмодернізму — з його відразою до «гранднаративів» і підвищеним інтересом до дослідницьких стратегій мікроісторії й «мікросоціології».

Філософія нової локальної історії базується на ідеях широкого контекстуалізму — вміщення кожної події чи явища у найширший соціальний і культурний контекст. Йдеться про вироблення здатності історика бачити ціле до того, як він візьметься впритул за аналіз його локальних частин. Контекстність у даному разі слугує запорукою того, що співвідношення глобального і локального, макро- й мікро-рівнів в історичному аналізі виявиться оптимальним. Концептуалізована у такий спосіб нова локальна історія розглядається як одна із

³⁰ Amato J. A. Rethinking Home: A Case of Writing Local History. — Berkeley, 2002. — P. 29.

³¹ Зверева Г. И. Роль познавательных «поворотов» второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода: Изучение культуры в России 1990-х годов. Сборник научных статей. — М., 2001. — С. 11.

³² Див., напр.: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 221.

сфер нової соціально-культурної історії, а історико-культурний підхід — як своєрідна домінанта, яка дає змогу аналізувати локальні соціокультурні простори з позицій глобальної перспективи.

Зрозуміло, що говорити сьогодні про концептуалізацію нової локальної історії дещо передчасно. Нова галузь наукового знання поки що не має твердо усталених зразків, які могли б слугувати моделями для переформатування відповідних дослідницьких практик. Пошук нового — «глокального» — суб'єкта історичної дії щойно розпочався. Але вже те, що нова локальна історія відмовляється від традиційних, територіально-адміністративних зразків в аналізі локальних процесів і явищ і зосереджує увагу на просторі і просторових образах, виявляє інтерес до «способу життя», «культурного значення», виводить історика поза межі національних наративів у тому їх вигляді, який вибудовується традиційною офіційною історіографією. Дослідник дістає свободу у конструюванні тих просторово-часових рядів, які уявляються йому найбільш продуктивними, і відповідно обирає локальні об'єкти аналізу.

Застосування нових методів аналізу і нових масивів джерел дало змогу на ґрунті переосмисленої локальної історії створювати узагальнені образи економічної й демографічної ситуації у різних частинах світу, глибше досліджувати порядок і правила успадкування власності, системи розселення, мережі сусідських і родинних зв'язків, канали соціальної й географічної мобільності, засоби соціального контролю тощо. У цьому руслі розвивається по суті новий жанр контекстуальної історичної біографії, який вибудовується на основі простеження усіх соціальних зв'язків індивіда і пояснення з цих позицій особливостей його поведінки. А у фокусі досліджень перебуває локальна спільнота — не як усереднено-типове, а як конкретне просторове відображення існуючих у даному соціумі суспільних відносин. Макроструктурні зрушення і зміни у повсякденному житті людей виявляються тісно пов'язаними і взаємообумовленими. Про те, наскільки плідними виявляються такі підходи, можна створити уявлення на основі аналізу проекту «Британського фонду» по вивченню соціальної структури російського села, який здійснюється за активної участі російських науковців — Центру селянознавства і аграрних реформ на чолі з Т. Шаніним та В. Даниловим. Географічні рамки дослідження охоплюють територію Росії, Білорусі, Вірменії і Середньої Азії. Історики, залучені до роботи над проектом, записують спогади селян про події, які ті вважають вирішальними для країни. На цій основі виходять кількатомні збірники документів з історії «Антоновщини» й донського козацтва, побачив світ цілий ряд монографічних праць з цієї проблематики. На цій основі вже виразно сформувався антропологічний напрям у селянознавстві³³.

³³ Люкшин Д. Крестьяноведение в исследовательском поле аграрной истории // Исторические исследования в России — II. Семь лет спустя. — М., 2003. — С. 268-281.

У дослідженні міського соціокультурного середовища в РФ теж помітні зрушення на базі застосування історико-типологічних підходів нової локальної історії. Книга А. Купріянова «Міська культура російської провінції»³⁴ вводить читача у примхливий світ російської глибинки — європейського Центру і Західного Сибіру — кінця XVIII і першої половини XIX ст. Своєрідна «казусна» манера викладу допомагає автору уникнути традиційного, «лінійного» бачення як важелів управління на місцях, так і співвідношення динаміки й архаїки у сфері культури провінції. Спираючись на величезний пласт архівних документів, він запрошує читача пройти разом із собою шлях від одного судового епізоду до іншого, щоб показати і примхи людських доль, і затхлу духовну атмосферу імперської провінції, і рівень зловживань, і обличчя «імператорських доносителів». Така підвищена увага до, здавалося б, дрібних фактів страхує від майже неминучого осучаснення культурних феноменів, притаманного традиційним підходам, зокрема тим, які побутують в історичному краєзнавстві.

Нова локальна історія надала, отже, «другого дихання» багатьом традиційним напрямам дослідження територіальної організації — міській історії, історії села, муніципальній історії — і стимулювала появу нових, таких як історія прикордонних областей, транснаціональна історія тощо. Намітилася тенденція до координації дослідницьких зусиль в усіх цих напрямках. Так, за ініціативою стокгольмського «Інституту міської історії» з 1979 р. раз на три роки проводяться семінари із скандинавської історії, матеріали яких публікуються в оглядових збірниках з міської й муніципальної історії та журналі «Localhistorya». «Британська асоціація локальної історії» видає журнал «Локальний історик» («The Local Historian»), піднімаючи у ньому, між іншим, і концептуальні проблеми мікроісторії. Журнал видається не лише у паперовому вигляді; його матеріали можна знайти і у мережі Інтернет³⁵.

У вітчизняній історичній науці підходи, запропоновані в рамках «нової локальної історії» освоюються поки що повільно. Хоча, приміром, Н. Яковенко вважає локальну соціальну історію «вельми перспективним напрямом у соціальних студіях». Його переваги вона бачить у тому, що «локальна соціальна історія передбачає, з одного боку, простеження життєвого шляху та поведінкових стратегій цілком конкретних осіб (і в цьому сенсі вона «мікроісторична»), а з другого — аналіз соціальних регуляторів цієї поведінки через посередництво середовища, зокрема формальних чи неформальних груп, до яких індивід належить». Напрацювання зарубіжних колег у цьому

³⁴ Купріянов А. И. Городская культура русской провинции. Конец XVIII — первая половина XIX века. — М., 2007.

³⁵ Маловичко С. И., Булыгина Т. А. Современная историческая наука и изучение локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.

напрямі автор оцінює досить високо, доводячи що «в перманентних боях за історію» ними напрацьовані і готові проблемні вузли, і готові методологічні пропозиції³⁶. Але спроби переадресувати українським історикам ці міркування поки що відгуку не знаходять.

Більш плідним (хоча мова може знов-таки йти лише про поодинокі спроби) виявилось застосування на українському матеріалі класичних мікроісторичних підходів — у тому вигляді, в якому вони були запропоновані осередком італійських вчених, що групується навколо журналу «*Ouaderni storici*». Пошук самоназви для цього відгалуження історичної локалістики теж виявився складним. Радикально відділити «себе-від-інших» він так і не зумів, назвавши власний об'єкт дослідження «мікроісторією». Зауважимо, що під це поняття доволі часто підводиться будь-який аналіз частковостей в історичному процесі (на противагу макроісторії, зайнятій аналізом глобальних процесів). Утім, італійська школа мікроісторії заявила про себе настільки потужно, що закріпила за собою і своїми послідовниками пізнавальну парадигму, яка надто довго претендувала на універсальність.

Побачити речі, яких раніше не помічали — так стисло висловив суть мікроісторії як експериментального методу Дж. Леві. Він же зауважив, що «мікроісторія не налаштована приносити в жертву індивідуальність заради узагальнень: більше того, в центрі її уваги — вчинки особистостей або одиничні події. Але вона також не схильна відкинути усіяку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть сприяти виявленню більш загальних феноменів»³⁷.

Від традиційних методів дослідження частковостей метод мікроісторії відрізняється тим, що дослідник свідомо ставить перед собою мету — точним підбором специфічних деталей створити узагальнену картину притаманних даній історичній добі взаємозв'язків соціально-культурних, економічних та політико-владних чинників, передати у такий спосіб «аромат епохи». Зрозуміло, що для розв'язання такого непростого завдання виявилися потрібними специфічні методики аналізу джерел, відмінні від тих, які застосовувалися у традиційному аналізі локалітетів.

Гідна подиву активність представників нового наукового напрямку була належним чином оцінена в середині 90-х рр., коли у видавництві «Ейнауді» побачили світ понад 20 томів праць, виконаних в ключі мікроаналізу, і серед них «Нематеріальна спадщина» Дж. Леві (1985), «Робітничий світ і робітничий міф» М. Грібауді (1987), «Майстри й привілеї» С. Черутті (1992). Їхня поява була розцінена як виклик «риторичній» історії, своєрідний бунт проти спрощених уявлень про автоматизм суспільних процесів. Історію-синтез пропонувалося за-

³⁶ Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 221.

³⁷ Леві Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. — М., 1996. — С. 171, 184.

мінити деталізованою історією ситуацій, а загальним гаслом нової течії в історіографії стало: «Від аналізу глобальних структур — до вивчення малих життєвих світів».

Новий напрям зовсім недовго лишався прерогативою італійської наукової школи мікроаналізу. Остаточно він утвердився у світовій науці після появи монографії Б. Хауперта та Ф. Шафера. Вона мала назву «Молодь між Христом і свастикою», але у ній йшлося не про молодь як соціальну категорію, а про одну людину, рядового таксиста. Реконструкція його біографії дала змогу переконливо виявити не лише характерні риси молодіжного світосприймання, але й сутність фашизму як ідеології й політики.

Переорієнтація істориків від дослідження «суспільства», «нації», «колективної самосвідомості» до аналізу досвіду самоідентифікації окремої людини, що відчуває себе членом певної спільноти і живе за її законами (або всупереч їм), стала прикметною ознакою часу, в якому розвиваються і втрачають чіткі обриси не лише суспільні страти й вибудовані ними демаркаційні межі, але й засади корпоративної психології. Девальювали, втративши власний генералізуючий пафос, не лише марксистські канони, але й структуралістські схеми, ґрунтовані на пошуку закономірностей у суспільному розвитку. За таких умов звернення до «нормальних винятків», яке постулює мікроісторія, сприймається не стільки як «потреба історіографічного розуму розкладати інформацію у різні шухляди інтелектуального комода» (Н. Копосов), а радше як пошук нової парадигми для гуманітарних дослідницьких програм.

При всіх відмінностях методологічного й методичного порядку, констатує Л. Репіна, прибічників мікроісторії об'єднує кілька спільних позицій: критична налаштованість щодо макропідходів, акцентування на ролі досвіду і діяльності людей у самому конструюванні соціального, пріоритетна увага до виняткового й унікального (до незвичайних казусів, індивідуальних стратегій, перипетій біографій). У такий спосіб вдається досліджувати спосіб включення індивідуальної діяльності у колективну і, отже, фіксувати індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики. Це означає істотне розширення сфери застосування комплексного методу соціального аналізу, що спирається на послідовну комбінацію системно-структурного й суб'єктивно-діяльнісного підходів³⁸.

Вище вже зазначалося, що окремі зразки застосування прийомів мікроісторичного аналізу доводять свою продуктивність і в українській історіографії. Блискуче володіє ними, приміром, Я. Грицак, який виявив неабияку наукову сміливість, створивши життєпис молодого І. Франка як «біографію за характером і мікроісторію за жанром». Автор рішуче

³⁸ Репіна Л. П. Проблемы методологического синтеза и новые версии социальной истории // <http://www.history.vuzlib.net/book>.

відкинув телеологічні канони, що зводять роль Франка винятково до функції національного провідника, який ставив собі за мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю.

Увага автора зосереджена на становленні особистості людини, яка виявила талант пророка вже замолоду, але провідником нації стати ще не встигла. Психологічний портрет Франка Я. Грицак створив на тлі «малих спільнот», які становили франкове оточення, і водночас у широкому контексті політичного життя Галичини — відсталого австрійського пограниччя, історична доля якого у часи Франка була неясною і значною мірою залежала від протистояння між Габсбургами й Романовими, а також зіткнення українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Тому, хоч формально праця Я. Грицака виходить поза межі локальної історії, вдумливий читач знайде у ній більше цікавих відомостей про Галичину, Львів, Дрогобич, ніж у спеціальних краєзнавчих чи містознавчих працях.

Як бачимо, ієрархія наукових знань про простір і територію упродовж останніх років зазнала змін, і те, що раніше вважалося пріоритетним (подієва (політична) історія держав, гранд-наративи) сьогодні сприймається як данина традиції. Зміна масштабу в історичних дослідженнях дедалі більше нагадує погляд на деталі крізь збільшувальне скло, а назви солідних видань пістрявлюють несподіваними згадками про хробаків та волоцюг. Якоюсь мірою це спроба привабити сучасного читача, у якого виробилася вже стійка ідіосинкразія до академізму. Але виникає ряд зустрічних питань. Наскільки стійкою може бути така тенденція? Яких видозмін зазнають у зв'язку з цим уявлення про місце і роль локальності й локалізму? Зрештою, чи віщують ці переорієнтації поступове відмирання тих «класичних» версій місцевої історії, які поки що виразно домінують у вітчизняному науковому просторі?

Готових відповідей на ці питання, здається, ні в кого немає. Адже новий «релевантний» контекст аналізу не є наперед заданим певною схемою; мабуть, внаслідок цього сучасна мікроісторія не є сьогодні чимось цілісним і належним чином концептуалізованим. Невизначеним лишається її співвідношення з історичною антропологією — її то вводять у систему останньої, то виводять поза її межі. Подеколи історичну антропологію й історію повсякденності вважають «сестрами мікроісторії», а німецький історик Х. Медік називає останню «сестрою історії побуту»³⁹.

Питання про те, як співвідносяться нова локальна історія й мікроісторія, теж поки що лишається відкритим. Як вважає Н. Яковенко, саме постмодерністський виклик підштовхнув локальну соціальну історію до «перемир'я» з мікроісторією — але не на рівні зацікавлення локальними соціальними групами. Локальна соціальна

³⁹ Кром М. Отечественная история в антропологической перспективе // Исторические исследования в России — II. — С. 180.

історія «мікроісторична» остільки, оскільки простежує життєвий шлях та поведінкові стратегії конкретних осіб, але багато важить і те, що це простеження доповнюється аналізом соціальних регуляторів поведінки людини через посередництво середовища, зокрема формальних і неформальних груп, до яких індивід належить⁴⁰.

Нині мікроісторія й нова локальна історія існують паралельно, як самостійні субдисципліни історії, але багато в чому є взаємопроникними. Всебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму — розвинутого соціального організму — означає по суті створення його повноцінної колективної біографії. Акцент на колективності власне і є тим, чим відрізняється нова локальна історія від класичної мікроісторії, яка ставить у центр дослідження окрему людину. Утім, у рамках нової локальної історії існують різні дослідницькі підходи — і ті, що відштовхуються від «локальності», і ті, що фокусують увагу на різних аспектах діяльності індивідів, описуючи їхній життєвий шлях через зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки.

Лишається спробувати знайти відповідь і на складніше питання: як вписується у предметне поле історичної локалістики інший масштаб локалізації, представлений, приміром, у вигляді історичної регіоналістики, історичної урбаністики, історії прикордоння? Російський центр «Нова локальна історія», з яким ми активно співробітничемо, тяжіє до уведення історичної регіоналістики як у контекст нової локальної історії, так і у предметне поле мікроісторії. Приміром, С. Маловичко вважає, що «принципи й методи нової локальної історії близькі, якщо не тотожні, «локалістсько-інтеграційному» підходу розроблюваної сьогодні в Україні регіональної історії (новий регіоналізм)»⁴¹.

Оскільки тут мова йде про підходи, запропоновані нашим Центром теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, вважаємо за доцільне погодитися лише з першою частиною цього твердження. Так, наші підходи надзвичайно близькі до тих, які обстоює російський Центр «Нова локальна історія». Близькі, але чи тотожні? Тут відмінності очевидні. Історична регіоналістика у нашому баченні включає в себе історію поселень, а, отже, в її предметному полі помітне місце займають найрізноманітніші прояви локального. Але обстоюване нами бачення методів історичної регіоналістики сфокусоване навколо представлення регіонів як соціокультурних цілісностей, складних хронотопонімічних систем, а регіональності — як мезорівня, перехідного ступеня, що є проміжною ланкою між національним і локальним рівнями узагальнень. Отже, в регіоналістиці ми маємо справу з іншим масштабом осмислення локальності і з іншим «поверхом» наукових знань.

⁴⁰ Яковенко Н. Вступ до історії. — С. 221.

⁴¹ Маловичко С. Историография локальной истории: современное состояние и основные тенденции развития // Региональная история Украины. — Вип. 2. — К., 2008. — С. 43-44.

Вище вже йшлося про обстоювання нашим Центром бачення сутності і функцій історичної регіоналістики. Дихотомія відцентрових і доцентрових сил, дезінтеграції й інтеграції, логіка вибудови «внутрішніх кордонів» держави уведена в її рамках у певну систему і розглядаються у комплексі разом з усіма чинниками, які впливають на систему територіальної організації. Запозичений із сфери природничих наук біогеодетерміністський метод дає змогу розглядати регіон (реально зафіксований чи умовний) як соціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їхнім впливом власну культуру життєзабезпечення. Метод генералізації, також запозичений із географії, пропонує критерії відбору найбільш істотного і специфічного саме для даного регіону. А методи абстракції й моделювання допомагають обирати із усієї багатоманітності суспільних зв'язків і історичних уявлень саме ті, які притаманні даній території, і створювати на цій основі узагальнений образ регіону, а за потреби і відповідну прогностичну модель. Застосування цих і багатьох інших методів дає змогу не лише досліджувати у різних часових рамках багатобарвні прояви регіональності й регіоналізму, але й вибудовувати типологію регіонів, інструментарій дослідження просторових утворень.

Регіоналістика самим фактом свого існування створює можливість синтезу і екстраполяції на сучасність цілого ряду відповідних парадигм соціогуманітарного знання. Етнологічна парадигма визначає параметри етногенезу, соціологічна — демогенезу і міграційних процесів, семіотична (психометрична) орієнтує на вивчення ментальних процесів, комунікативно-культурна визначає ієрархію культурних типів і різновиди комунікативних зв'язків. Не доводиться вже говорити про здатність регіоналістики «організувати» і примусити «заговорити» етнографію і лінгвістику — на цьому шляху впорядковується масив інформації про географічні межі розселення певних етносів, асиміляційні процеси, комунікаційні зв'язки, шляхи виникнення регіональних діалектів.

Отже, завдання і дослідницькі методи регіоналістики й «нової локальної історії» дуже близькі, але аж ніяк не тотожні. Типовому «локалістському» підходу, коли об'єктом дослідження є місто, село, окремий культурний комплекс, у регіоналістиці протистоїть комбінований «локалістсько-інтеграціоністський», коли об'єктом аналізу є великий територіальний комплекс у всій багатогранності його складових і зовнішніх зв'язків. Тут досліджується не стільки територія, скільки сформований у її рамках соціальний організм — регіональне співтовариство. В процесі осмислення регіональної специфічності порушується безліч проблем співвідношення частини і цілого, центру й периферії, централізму і децентралізації, типологій регіонів, міжрегіональних взаємин тощо.

Якщо з визначенням предметного поля регіоналістики як міждисциплінарного напрямку досліджень уже існує певна ясність, то різнобій у поняттях тут справді вражаючий. Поняття *регіоналістика*, *районістика*, *регіонологія*, *регіоніка*, *районознавство* існують паралельно і

часто вживаються як синонімічні. Це навряд чи коректно; принаймні географи ще у 80-х рр. започаткували орієнтовні критерії градації. Поняття *регіоналістика* вони пропонують вважати узагальнюючим, поняття *районістика* залишити для прикладної сфери, позначаючи ним сукупність методів ідентифікації (визначення таксонів) та критеріїв районування, поняттям *регіонологія* (*районологія* чи *регіоніка*) характеризувати систему наукового пізнання процесів і факторів районування, функціонування і розвитку конкретних регіонів⁴². Різниця між двома останніми важковловлювана, але очевидно, що вона лежить у площині співвідношення практичних дій і результатів їх наукового осмислення. Хоча навіть у тій системології, якої дотримуються географи й економісти, чіткості у розмежуванні понять «регіоналістика» і «регіонологія» немає. Приміром, С. Злупко трактує поняття «регіонологія» розширено, розуміючи під ним науку про регіони⁴³. У довіднику з регіональної економіки наука про регіони визначається як регіоналістика, а регіонологією іменується «наука, що вивчає закономірності системного екологічного, економічного, соціального, політичного, духовного функціонування і розвитку територіальних соціумів (спільностей людей); досліджує системність цілісного відтворення соціального життя на конкретній території»⁴⁴. Тут, як бачимо, акцент зроблено на соціальній складовій, хоч сам по собі він мало що прояснює.

Більше чіткості в географічній систематиці спостерігається у розрізненні регіоналістики й регіонознавства. Як правило, регіонознавство розглядається як частина регіоналістики; географи вважають його частиною країнознавства, що досліджує специфіку регіонів окремої країни. Історики до цієї систематизації не дуже прислухаються або взагалі про неї не знають. У дискусіях, що ведуться з цього приводу в Російській Федерації, всі вищезазначені поняття зазвичай застосовуються як синоніми⁴⁵.

На Заході щодо цього картина значно простіша. У США універсальне поняття «regional science» застосовується до найширшого спектру наукових дисциплін і методологічних моделей. У Великобританії перевага надається дещо видозміненому — regional studies.

⁴² Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины. — М., 1988. — С. 260.

⁴³ Злупко С. Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник НАН України. — 2004. — № 11. — С. 12–24.

⁴⁴ Богорад О. Д., Тевелєв О. М., Падалка В. М., Підмогильний М. В. Регіональна економіка. Словник-довідник. — К., 2004. — С. 231.

⁴⁵ Див., напр.: Орешина М. А. Регион как объект социально-гуманитарных исследований // Политическая наука (Москва). — 2003. — № 3. — С. 152; Акиншин А. Н., Ласунский О. Г. Воронежская историческая региология на современном этапе // Исторические записки. — Вып. 2. — Воронеж, 1997. — С. 56; іх же: Региональный фактор в изучении российской истории // Общественная жизнь в Центральной России в XVI — начале XX в. — Воронеж, 1995. — С. 204.

Побутує і термін «regional analysis», але всі ці поняття є по суті однопорядковими. Дещо відмінний зміст вкладається в поняття «area studies»; воно може означати і країнознавство, і краєзнавство.

На пострадянському просторі номенклатура понять, похідних від терміна «регіон», має тенденцію до розширення. Лише в останні роки теорія регіоналістики збагатилася поняттями «регіональна парадигма», «регіональна системологія», «неокласичний регіональний підхід», «місто- регіон», «місто-район» та багатьма іншими. Заперечувати проти такого розмаїття важко: зрештою регіональна наука ще не пройшла пік своєї концептуалізації. Але у такому разі межі кожного з понять варто окреслювати чіткіше, з врахуванням тих нових нюансів, які потягнуло за собою переосмислення основоположних для регіоналістики категорій «регіоналізм» та «регіоналізація».

Якщо говорити про понятійний інструментарій регіоналістики поза межами «прив'язки» до поняття «регіон», то він значною мірою варіює похідні від трьох основних категорій, які структурують і до певної міри ієрархізують систему просторових відносин: *простір*, *територія*, *місце*. Від категорії простору походять: *просторовість* (spatiality), *просторова матриця* і їм подібні, а також *аспціальність* — як заперечення великої ваги просторових вимірів. Від категорії *територія* виходять поняття *територіальності*, *територіальної організації*, *адміністративно-територіального устрою* тощо. Від категорії *місце* (локал) — *локалізація*, *глокалізація*, *транслокальність* тощо. Значна частина термінів пов'язана з *кордоном* — або як лінії поділу (border), або як контактної зони (frontier). Чимало понять прив'язані до географії як науки, яку найбільш цікавлять просторові дефініції — «геоекономіка», «геокультура», «геоісторія» (до останнього терміна близьким за змістом є поняття «time-geography» (географія часу або історична географія).

Що ж до регіонального рівня наукових досліджень (не в розумінні місця здійснення, а в розумінні окреслення об'єкта наукового пошуку), то навряд чи доцільно вводити його в рамки локальної історії (як «старої», так і «нової»). На наш погляд, «ніша» регіоналістики — мезорівень, і саме в його межах має вибудовуватися поміж іншим і історія розселення. У такому баченні регіон виступатиме не просто як «місце» чи «периферія», а як реально існуючий (або «уявлений», як нація у андерсонівському розумінні) соціальний організм із своїми природно-географічними особливостями. При цьому територія регіону має розглядатися не як безлике «середовище проживання», а як дійовий фактор формування регіональної ідентичності, соціальних і культурних форм буття. Саме тому одним з пріоритетних напрямів досліджень нашого Центру стало студювання в історичній ретроспективі особливостей територіальної організації українських земель. Нового стимулу для свого розвитку набуває традиційна для України проблематика історії поселень і колонізаційних потоків, а поряд з цим починає освоюватися майже нерозроблена цілина проблем теорії і

історії територіальної організації, зокрема формування адміністративно-територіальної структури і систем місцевого самоврядування.

В 2008 р. Центр розпочав розробку комплексної теми «Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення». Діапазон охоплення проблеми містознавства в її рамках доволі широкий — від урбогенезу до проблем сучасного урбаністського універсуму, співвіднесених із певним хронотопом. Головне тут — простеження цілісності урбанізаційного процесу поза вузькими — локально-часовими чи локально-просторовими рамками. У цьому руслі відшукуються можливості «взаємної доповнюваності» різних сфер соціогуманітарного знання — від історичної демографії й соціальної психології до політології й географії культури. На майже безмежному дослідницькому просторі прискіплює досліджується дихотомія доцентрових і відцентрових сил, глобальності і локальності, іде пошук визначень ознак міста, урбанізованого середовища, міських систем морфології міського простору, впливу ландшафту на формування образу міста. Загальною тенденцією є дослідження міста не просто як забудованої території чи архітектурного середовища існування, а як соціальної системи, що забезпечує міський спосіб життя, а також як співтовариства людей із притаманними йому функціями, поведінськими моделями, свідомісними стереотипами.

Спрямування історичних досліджень у русло аналізу просторових феноменів і територіальних комплексів розглядається нами як відповідь на назрілу суспільну потребу. Історія міст як складних соціально-економічних і культурних систем надто довго випадала з поля уваги марксистського суспільствознавства. Ще менше цікавили дослідників філософія урбанізму і ті суспільні процеси, які зрештою зумовили явища деурбанізації і «вторинної руралізації». На рубежі тисячоліть стало очевидно: місто як структуроутворюючий елемент суспільства і той каркас, який підтримує його життєздатність, потребує кардинальної зміни дослідницьких парадигм і методологічних підходів. Уведення його у контекст історичної локалістики дасть змогу відповісти на чимало запитань, які досі не дістали задовільного вирішення. Приміром, на таке: чому за наявності приблизно однакових умов одні міста забезпечують собі сталий розвиток, а інші занепадають.

«Локальний метод» сьогодні розглядається як такий, що відповідає сучасним стратегіям дослідження у комплексі соціокультурних, геокультурних та етнополітичних аспектів вітчизняної історії. Його специфічність полягає у пропонованих ним можливостях реконструювати соціальні феномени, які мають свої просторові, часові, культурні межі. Місто — один з найбільш вдячних об'єктів локалістики, оскільки має виразну просторову конфігурацію, тривалу протяжність у часі, культурну ауру. І що найголовніше — кожне місто у чомусь унікальне, з власними неповторними особливостями. Його легко вписати у прикордонний простір історії повсякденності, соціальної, інтелектуальної, персональної історії тощо.

Міська історія (urban history) входить в систему регіоналістики і становить її науковий фундамент. Але якщо говорити про історичну урбаністику як самостійний науковий напрям, то, на наш погляд, повністю «поглинати» його системою регіоналістики непродуктивно. Адже межі предметного поля історичної урбаністики значною мірою визначають параметри, які за своєю універсалістською компонентою є надрегіональними і навіть наддержавними. Приміром, органічною складовою історичної урбаністики є теорія «образу міста», яка за своїм звучанням є загальнопланетарною і органічно вписується у особливий науковий напрям, який прийнято визначати як міську семіотику. Йдеться про вклад персоналізованих образів окремих міст у семіозис міського простору як локального «культурного гнізда», а також про пов'язану з містом опоетизовану знакову символіку. Природно, що окремі елементи міської семіотики органічно вписуються у теорію архітектури, соціальної діагностики самопочуття людини у просторі, географію культури, дослідження ментальностей тощо.

Складна діалектика взаємозв'язку регіоналістики з урбаністикою більшістю наукового загалу поки що не усвідомлюється, оскільки традиції наукової урбаністики значно тривкіші, ніж ті дисциплінарні межі, які щойно обстоює для себе історична регіоналістика. Ще більшою мірою сказане стосується нової, переосмисленої локалістики, яка тільки починає відшукувати власну методологічну нішу. При визначенні наукового статусу урбаністики доводиться рахуватися і з тим, що обсяг прикладних, практичних завдань, які входять у сферу її компетенції, значно ширший порівняно з тим, який входить у прикладну сферу регіонознавства.

Сучасні історіографічні підходи, зокрема ті, які сформульовані в рамках нової локальної історії, відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокультурний досвід міського співтовариства. Місто як система розглядається як частина більшої метасистеми — з врахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Концепції історичних циклів у розвитку міст дають ключ до пояснення зміни висхідної фази міського розвитку — спочатку інерційного, а потім, імовірно, і нисхідного, якщо виклик із боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним. Міська історія виступає при цьому головним полігоном для осмислення процесів соціальної організації через запропоновані А.Тойнбі категорії «виклику» і «відповіді».

Істотного переосмислення потребує і традиція *нерозчленованої* «історії міст і сіл». Адже очевидно, що міські й сільські спільноти — це два різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокультурні простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській — авторитет традиції. А, отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською і сільською історією, з другого.

Чітке відмежування міської історії від сільської має особливе значення в українських умовах, де характер адаптації людини до середовища значною мірою залежав від зовнішніх чинників. У зоні дії європейського права менталітет міських жителів формувався під значним впливом індивідуалізму. На просторі, інкорпорованому в російську централізовану бюрократичну систему, механізми самоуправління й саморегулювання поволі втрачали смисл, поступаючись місцем архаїчним традиціям нерозчленованої колективності. Межа між містом і селом була невиразною і легко стиралася; міський спосіб життя не розглядався як цінність, якою варто дорожити. Переселення в міста на умовах зайнятості на заводах і фабриках приваблювало селянина не часто; він радше волів виїздити на нове місце проживання. А селяни, що осідали в містах, теж у своїй масі не відчували себе городянами.

Протистояння двох — міської і сільської — тенденцій у світосприйманні існуватиме, мабуть, ще довго, і вже тому історія міста як цілісності, що притаманною їй мовою веде «безперервний діалог із селом» (Ф.Бродель), має розглядатися як специфічне дослідницьке поле. І хоч людство, мабуть, ніколи не дізнається, де й коли виникло перше місто, історія міста як соціального організму охоплює, як мінімум, чотири тисячоліття і вже тому заслуговує на окремий дослідницький статус. І хоч сьогодні між містом і селом немає кам'яних мурів, роль розмежувальних субстанцій виконують істотні соціокультурні й ментальні відмінності. А саме вони — якщо і далі йти шляхом відмови від «подієвої» історичної канви — і становлять каркас містознавства, з одного боку, і сільської історії — з іншого.

Чималі евристичні можливості відкриваються і на шляхах уведення вітчизняної історії у контекст історії прикордоння («фронтир-студій»). Для України, територія якої донедавна складалася з периферій держав-метрополій, надзвичайно продуктивною може бути локалізація на основі виокремлення «пограничних зон». Корисність такого підходу визначається врахуванням у ньому традицій географічного детермінізму з інноваційними трактуваннями колонізаційних хвиль і міжкультурних запозичень. Зміна кордонів освоєного людиною простору і вплив геополітичних чинників на людські долі — захоплюючі дослідницькі завдання, і зовсім не випадково предметне поле нового наукового напрямку в історіографії, зайнятого комплексним дослідженням кордонів і прикордонних територій (Border Studies), має тенденцію до розширення. Американський русист С. Коткін звертає увагу і на виховний потенціал «історії пограничних зон»: «пограничні зони особливо цікаві відносно місцевої й національної самосвідомості й важливі для виховання у душі співробітництва, синкретизму й інтеграції»⁴⁶.

⁴⁶ Коткин С. О краеведении и его методологии // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара 19-20 июня 2000 года. — СПб., 2000. — С. 16–22.

Підсумовуючи, зазначимо: концептуалізація історичної локалістики ще далеко не завершена, і сам цей термін має досить вузький ареал застосування. Та й поняття «локальне» надто розмите й неконкретне, щоб стати науковою категорією. Саме по собі воно означає лише те, що досліджуваний об'єкт виокремлюється із загального (цілого) за якимись певними ознаками. «Прив'язка» до територіальності не обов'язкова, однак у нашому випадку ми свідомо звужуємо межі локальності, фактично ставлячи знак рівності між локальним і місцевим. Масштаб локалізації при цьому може бути різним — від історії поселення до історії великого регіону. Єдина умова — просторова мозаїчність має досліджуватися на рівні, нижчому за національно-державний.

Простеження того, як поступальний розвиток історичного знання змінює просторовий масштаб історіографії — від домінування політично-орієнтованої подієвої історії до концентрації уваги на окремих цивілізаціях, культурах, регіональних особливостях — цікаве і вдячне наукове завдання. «Історія місця» як поселення, яка у традиційному баченні краєзнавства поставала здебільшого як сума «маловідомих подій і фактів», у рамках нової локальної історії почала досліджуватися як історія мікро спільноти — соціуму, обмеженого певними територіальними рамками. А мікроісторія у тому вигляді, який був ініційований групою італійських вчених, утверджує погляд на місце як на поле діяльності непересічних особистостей у нестандартних ситуаціях. Нові підходи до «місця дії» запропонували майже одночасно регіоналістика й урбаністика, «нова культурно-інтелектуальна історія» й історія прикордоння. У найближчому майбутньому можна очікувати дальшого поглиблення процесу диференціації в системі історичного знання.

Очевидно, що оскільки нові наукові напрями народжуються на міждисциплінарних «стиках», дедалі гострішою ставатиме проблема узгодження і диференціації понять, вибудови їхньої ієрархії — як за вертикальною (оціночною), так і за горизонтальною (діахронною) шкалою, своєрідного «метаперекладу» понять, що побутують у суміжних дисциплінах. Щоб забезпечити собі простір ефективного наукового пошуку, історична локалістика має активно розвивати підходи, що їх пропонують філософи, культурологи, етнологи, політологи, лінгвісти. У філософських розробках для неї найбільш цікавою може бути проблема цілісності й системності, у культурологічних — сумісності/несумісності у розмаїтті, у етнологічних — ставлення до інакшості, у політологічних — конфліктності й ризиків тощо. Актуальними для неї є і завдання визначення меж — як наукового напрямку в цілому, так і його складників. Саме поняття «локал», про концептуалізацію якого нині говорити зарано, набуде чітких обрисів лише тоді, коли буде органічно вбудоване у розгалужену систему територіально-просторових термінів.